

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. Методологічні аспекти сучасної біографістики	
1.1 <i>Сучасна біографістика: деякі проблеми теорії та практики</i>	12
1.2 <i>«Історик другого плану» як історіографічний концепт</i>	18
Розділ II. Життєвий шлях М. В. Клочкова (1877–1952 рр.)	
2.1 <i>Перший період життя (1877–1920 рр.)</i>	26
2.2 <i>Другий період життя (1920–1952 рр.)</i>	50
Розділ III. Наукова творчість та викладацька діяльність М. В. Клочкова	
3.1 <i>Динаміка публікаторської активності</i>	73
3.2 <i>Тематичний спектр та основна проблематика праць</i>	78
3.3 <i>Викладацька кар'єра</i>	110
Висновки	120
Список використаних джерел та літератури	124
Перелік умовних скорочень	184
Додатки	185

ВСТУП

Вивчення життя та творчої спадщини професійних істориків є важливим завданням історіографії. Втім традиційно дослідники приділяли й приділяють першочергову увагу видатним ученим. Проте без істориків так званого «другого плану» (див. про це п. 1.2.) неможливо увітати інтелектуальний простір тієї чи іншої епохи.

До останніх можна віднести й Михайла Васильовича Ключкова (1877–1952) – історика, архівіста, джерелознавця, викладача, громадського діяча. Його постать опинилась «на узбіччі» історіографії, а наукова спадщина була практично позбавлена уваги науковців. Життєвий шлях цього вченого досліджувався лише епізодично. Однак його доля є вельми цікавою з огляду на час, у який йому довелося жити та працювати. До того ж ми переконані, що науковий доробок ученого є досить вагомим, і заслуговує на спеціальний аналіз. Перш за все, увагу привертають його праці з історії Росії, які присвячені петровській та павловській епохам. Творчий спадок історика містить праці різноманітні за жанрами, темами, проблемами, і є досить значимим за обсягом. Отже, вивчення життя та діяльності цього ученого надає можливість, з одного боку, повернути його ім'я із забуття та окреслити його внесок у науку, але, з іншого боку, реконструювати його біографію у контексті «переломної епохи» і, таким чином, визначити вплив історичної епохи на напрямки діяльності історика та її результати.

Мета нашого дослідження полягає у науковій реконструкції життя та творчості історика М. В. Ключкова (1877–1952). Для її досягнення використовувалися методи сучасної біографістики. Зокрема, методи «соціальної» (або «контекстуальної») біографістики, які дозволяють дослідити роль соціокультурного контексту, виявити соціальні зв'язки, групові інтереси, типову та агіпову поведінку тощо. У відповідності з цими методами, особистість має бути «вписаною» в певний історичний контекст, мають бути з'ясовані ті «ролі», які вона виконувала в тих чи інших історичних подіях, а життя, що досліджується, має набувати значення історії (за сучасною термінологією – «соціальна персональна історія»).

Джерельну базу склав комплекс пам'яток, які стосуються безпосередньо предмета дослідження. Це здебільшого документи та матеріали, що зберігаються в архівах України та Росії. Зокрема, були опрацьовані фонди Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державного архіву Харківської області

(м. Харків), Російського Державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), Санкт-Петербурзького філіалу Архіву Російської Академії Наук, Державної казенної установи Краснодарського краю «Державний архів Краснодарського краю» (м. Краснодар), Державного казенної установи Ростовської області «Державний архів Ростовської області» (м. Ростов-на-Дону), Архівного відділу управління справами Південного федерального університету (м. Ростов-на-Дону), Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург).

Особливе значення для дослідження мають документи Державного архіву Харківської області (ДАХО), оскільки у ньому зберігається особовий фонд професора М. В. Ключкова (Ф. № 1027), який налічує 166 справ. Два описи відповідно налічують 75 і 91 одиницю зберігання загальною кількістю 1353 аркушів. Матеріали охоплюють період 1899–1919 рр. У фонді зберігаються особисті документи М. В. Ключкова, а також такі, які розкривають його наукову та навчально-педагогічну діяльність. Є робочі матеріали та листування.

З метою пошуку опублікованих праць М. В. Ключкова опрацьовувалися фонди декількох бібліотек України та Росії: НБУ імені В. І. Вернадського (м. Київ), ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна (м. Харків), ХДНБ ім. В. Г. Короленка (м. Харків), БАН (м. Санкт-Петербург), РНБ (м. Санкт-Петербург), Краснодарської крайової наукової бібліотеки ім. О. С. Пушкіна (м. Краснодар), бібліотеки Кубанського державного університету (м. Краснодар), бібліотеки Південного федерального університету (м. Ростов-на-Дону).

Запропоновано наступну типолого-видову класифікацію джерел, що були використані для написання роботи.

До першої групи належать документальні джерела, що дозволяють відтворити основні періоди особистого життя та професійної діяльності вченого, зокрема:

- особисті документи (анкети, заяви, накази, дипломи, свідоцтва, особові листки, посвідчення, особові справи, трудова книжка тощо);
- нормативні документи, а також матеріали діловодства, звітності та офіційного листування інституцій, установ, організацій та закладів, де працював чи з якими був пов'язаний у різний час М. В. Ключков (статути, циркуляри, положення, рекомендації, довідки, виписки, характеристики, запрошення, протоколи, програми, повідомлення, формулярні списки про службу, інформація щодо особового складу, звіти, офіційне листування);
- фінансові документи які дозволяють певною мірою зрозуміти рівень матеріального забезпечення та умови праці Ключкова (рапорти,

протоколи засідань фінансової комісії Харківського університету, квітання про сплату грошей тощо).

Другу групу складає комплекс джерел особового походження. Саме на їх основі можна говорити про особливості творчої лабораторії, краще зрозуміти внутрішній світ, простежити зв'язки професора Ключкова. Зокрема, до цих джерел належать: автобіографії М. В. Ключкова, його листування, опубліковані спогади колег [474; 340] та учнів про нього (зокрема, С. Г. Пушкарьова [460]). Залучалися також й інші свідчення сучасників, зібрані автором. Інтер'ю нині зберігаються у фондах Музею історії ХНУ [121]. Важливим джерелом є приватне та офіційне листування професора Ключкова. Віднайдена епістолярна спадщина нараховує близько 100 листів. Її аналіз засвідчує, що вчений мав близько 30 кореспондентів за період з 1907 р. по 1926 р. Тематика листування різноманітна: наукові проблеми; спілкування з колегами, студентами, з видавництвами; службове листування з офіційними особами тих установ, у яких працював Ключков; сімейне листування; окремі листи від приватних осіб, друзів; «опосередковані» листи третіх осіб [518], у яких йдеться про М. В. Ключкова, та ін. Найвні листи частково охоплюють обидва періоди творчої біографії Ключкова, що надає їм особливого значення при розгляді багатьох сюжетів, але особливо при визначенні «переломних моментів» його життя.

Третю групу становлять праці М. В. Ключкова, представлені друкованими та рукописними працями, за якими вивчалися історичні погляди, коло наукових інтересів, методологія історика. Науковий доробок за формою розподілено на декілька підгруп за типами: монографії, статті (у тому числі у довідково-енциклопедичних виданнях, періодичній пресі), огляди та рецензії, некрологи, брошури, замітки, тези доповідей на конференціях, відзиви, промови, повідомлення, розробки лекційних курсів, навчально-методичні праці та ін.

Наукові праці М. Ключкова охоплюють різні галузі історичного знання. Оскільки його науковий діапазон був достатньо широким, а предмет наукового інтересу змінювався з часом – від дослідження окремих аспектів історії Росії періоду Петра I та Павла I до краєзнавчих студій – проблематика творчого доробку різноманітна. Тематично (за змістом) його праці можна класифікувати таким чином: праці з соціальної історії, історико-юридичного, джерелознавчого, історіографічного спрямування, праці, які присвячено окремим регіональним та історико-краєзнавчим проблемам, соціально-

економічні, статистичні. За жанром їх можна поділити на наукові, навчальні, науково-популярні, публіцистичні тощо. Окремо слід сказати про ті праці, де Ключков виступає як укладач [310; 325] та редактор [312; 311].

Друковані праці М. В. Ключкова були систематизовані та бібліографічно описані відповідно до сучасних вимог. Результатом цієї праці став біобібліографічний покажчик [424]. Деякі матеріали з його творчого доробку залишилися неопублікованими. Є й такі праці, які хоча й згадуються у документах, але до сьогодні так і не були віднайдені. Більшість праць М. В. Ключкова виявлено та проаналізовано. Важливу роль у цьому процесі відіграли бібліографічні джерела, що представлені бібліографічними та біобібліографічними довідниками, покажчиками. Ці видання надають інформацію про публікації вченого, а в окремих випадках – дають характеристику його напрацюванням разом із певними біографічними даними.

До четвертої групи джерел можна віднести рукописні матеріали, які характеризують творчість М. В. Ключкова: підготовчі матеріали, матеріали до семінарських занять, афіші про лекції, розклади занять, документи, які виникли внаслідок опрацювання окремих тем, списки джерел та літератури, варіанти та копії наукових праць, списки власних публікацій за той чи інший період, чернетки, різноманітні замітки, виписки, нотатки.

Виключне значення для характеристики наукової спадщини Михайла Васильовича мають рецензії та відзиви на його праці, які ми виокремлюємо у п'яту групу джерел. Такі публікації з'явилися ще за його життя. З них можна дізнатися про сприйняття науковим співтовариством його творчих здобутків. Перш за все варто відзначити рецензії на його магістерську [394; 359] та докторську [516; 466; 472; 487] дисертації, але такі відгуки були й на інші праці [494; 476; 329; 480; 330].

Матеріали періодичної преси [484, с. 42; 370, с. 5, 9, 10], які зафіксували той чи інший аспект діяльності М. В. Ключкова, і де відбилися деякі епізоди його біографії, складають наступну, шосту групу джерел.

Деякі різноманітні джерела складають окремі комплекси. Зокрема, такий комплекс виник у результаті конфлікту, породженого у процесі обрання М. В. Ключкова на кафедру російської історії Імператорського Харківського університету [369]. Цей епізод викликав широкий резонанс як в університеті, так і за його межами. Справа ускладнювалась тим, що у внутрішньому житті університету

відбувалася боротьба між ліберальними [338] і консервативними [362] професорськими угрупованнями. Власне, матеріал представлений випискою із засідання факультету з приводу балотування кандидатів [361], відзивами проф. В. І. Савви [478] та проф. Д. І. Багалія [337], рекомендаційними листами щодо кандидатів проф. С. Ф. Платонова [446] та проф. О. С. Лаппо-Данілевського [411]. Відзначимо також матеріали самого М. В. Ключкова, які були представлені ректору для призначення на посаду професора кафедри, зокрема автобіографію [253] та перелік праць [485]. Завершує цей комплекс «рефлексійна» праця М. В. Ключкова про кадрові пристрасті, в якій він здійснив спробу «знять тень с ученой репутации» [296].

Певну інформацію про його особисте життя та стосунки з іншими людьми можна знайти у матеріалах, які стосуються близьких до нього осіб: наприклад, у документах з фонду С. Ф. Платонова (ВР РНБ, Ф. 585); архівних матеріалах дружин професора – Марії Андріївни Ключкової [81] та Марії Миколаївни Германової [153] та ін.

Таким чином, є достатньо репрезентативна джерельна база, яка надає можливість успішно розв'язати поставлені завдання, передусім відтворити біографію проф. М. В. Ключкова у широкому соціокультурному контексті.

До сьогодні життєвий шлях та творча спадщина М. В. Ключкова в історичній літературі були вивчені лише частково. Перш за все слід згадати захищене у 29 листопада 2013 р. у Ростові-на-Дону дисертаційне дослідження Н. М. Гончарової. Проте автору не вдалося опрацювати фонди ДАХО, повноцінно проаналізувати творчу спадщину історика. Відповідно, деякі висновки виглядають декларативними, або помилковими, як, наприклад: «Архангельский і ростовский периоды научно-педагогической деятельности М. В. Ключкова в научном плане, на наш взгляд, являются наиболее плодотворными». Матеріали, які ми маємо, переконливо свідчать, що публікаторська активність М. В. Ключкова в цей час майже завмирає (вийшло друком не більше десятка робіт). На думку Н. М. Гончарової: «Материалы ГАХО органически дополняют сведения, содержащиеся в личном деле ученого из ГАРО» (у ДАХО, як зазначалося, зберігається особистий фонд М. В. Ключкова, який налічує 166 справ, у той час як у Державному архіві Ростовської області таких документів обмаль). Аналізуючи «кубанський період», автор зазначає: «М. В. Ключков выступает не только в качестве ученого и преподавателя, но и организатора как в системе образования, так и в системе краеведения. И нельзя не отметить, что он оказался на высоте поставленных перед

ним задач». У цьому випадку варто згадати лист М. В. Ключкова до С. Ф. Платонова, де він зазначав: «...Нудно и тяжело в тому відношенні, що майже припинилась моя наукова робота. Витрачаю на дрібничі старий, накопичений у минулому капітал. Боюсь, що буду відставати. Хотілося б знаходитись у науковому середовищі, поблизу архівів і книжкових скарбів, і працювати науково. Я й сам буду вживати заходів щодо переїзду. Але прошу й Вас не забувати, і посприяти. 19 вересня 1925 р.»¹ [160, л. 45]). Однак слід вітати намагання Н. М. Гончарової привернути увагу російських учених до особи та спадщини М. В. Ключкова.

Також існують поодинокі розвідки щодо окремих аспектів долі та діяльності М. В. Ключкова в різних за жанрами працях: статтях, рецензіях на його праці; загальних та спеціальних працях, у яких є згадки про особу історика або оціночні характеристики його праці; роботах про установи, заклади, організації, у яких він працював; статтях в енциклопедично-довідкових виданнях, інформації у бібліографічних покажчиках. За змістом це історичні, історико-біографічні, історіографічні, документально-біографічні публікації.

Перші публікації про М. В. Ключкова з'явилися ще на початку ХХ століття. Йдеться про рецензії на ті чи інші його роботи та про ситуацію, яка склалася навколо виборів М. В. Ключкова на кафедру російської історії Імператорського Харківського університету.

Відомості про Ключкова містять бібліографічні покажчики, біобібліографічні довідники, алфавітні або систематичні покажчики змісту періодичних видань тих навчальних закладів, де він працював [332, с. 8; 483, с. 260; 482, с. 256–257; 459, с. 49; 400; 401]. Ін'я професора також згадується у більш загальних бібліографічних покажчиках. Зокрема, ще за його життя, у 1920-х рр. при Академії наук СРСР була створена комісія, яка працювала над створенням довідкового видання про діячів науки, мистецтва, літератури, краєзнавства та прикладних знань. Результатом роботи комісії стала праця-облік «інтелектуальних сил країни», де матеріал був наданий самими діячами згідно з запитом. М. В. Ключков надіслав коротку біографічну довідку та список своїх головних праць, які ввійшли до видання [402, с. 173]. Уже після смерті історика, у 1965 р. його праці ввійшли у наступний покажчик як внесок у історичну науку дожовтневого періоду [382, с. 294].

На межі 1950–60-х рр. ХХ століття світ побачило довідкове видання у 4 томах автора І. Ф. Масанова, що було присвячене псевдонімам

¹Тут і далі переклад цитат здійснено автором монографії.

російських письменників, вчених та суспільних діячів, де містилася інформація про псевдоніми М. В. Ключкова [420, с. 145; 421, с. 232].

Деякі дані щодо біографії та творчості Ключкова містяться у довідково-енциклопедичних виданнях [398; 399], що мають певну цінність і привабливість матеріалу з точки зору виокремлення основних фактів, подій, праць вченого. Окремо зазначимо про довідкові видання (як загальні [416, с. 188, 197] і спеціальні [371, с. 36–43]) про захищені дисертації, у яких йдеться власне як про головні праці життя Ключкова – магістерську та докторську дисертації, так і про дисертації, що були виконані та захищені під його науковим керівництвом.

Напевне, найбільш численною групою праць, що містить інформацію щодо історика, є загальні видання з історії навчальних закладів, де він працював. Це Харківський університет [497, с. 284, 289, 290], Ростовський університет [461; 474] (зокрема, в узагальнюючій праці С. Є. Белозерова [342] йшлося про роль М. В. Ключкова у розвитку післявоєнної історичної науки Ростовського університету. Це видання – важливе джерело інформації про останні роки життя професора), Ростовський економічний університет [385], Поморський університет [365; 343], Кубанський університет [426], Кубанський технологічний університет [408; 409; 410]. Слід зазначити, що на Кубані, де мешкав учений у 1920-х рр. XX століття, вийшло чимало публікацій, які стосуються постаті професора – загальні роботи з історії Краснодарського краю [373], з архівного будівництва у регіоні [367], краєзнавчого руху [464]. (Зокрема, щодо місцевих краєзнавчих організацій «ОЛИКО» та «ЛИЭТО», членом яких свого часу був М. В. Ключков, є ціла низка публікацій [335; 396; 397; 462; 463; 465], у яких на нього також є посилання).

Ім'я Михайла Васильовича згадується також у фундаментальних загальних [381, с. 592, 640, 643; 333, с. 392] та спеціальних [475, с. 85, 163, 166; 346] виданнях, присвячених провідним діячам історії та історичної науки.

Існують окремі публікації, об'єктом дослідження авторів яких були різні, зовсім не пов'язані між собою проблеми (творчість М. К. Лемке [355], політичні репресії на Кубані [504], відомі жителі Лиговського проспекту у м. Санкт-Петербург [357]), але у їх фокусі опинився М. В. Ключков, оскільки він мав «точки дотику» з Лемке у дослідженні «справи Чернишевського», був заарештований у 1934 р. у справі так званого Північно-Кавказького філіалу контрреволюційної організації

«Российская национальная партия» [151], а також проживав на пр. Лиговському, 29 у 1907–1908 рр. [160, л. 4].

Насамкінець, виокремимо групу спеціальних публікацій, які безпосередньо стосуються постаті М. В. Ключкова. Важливим у цьому плані є окремий документально-біографічний розділ, що міститься у спеціальному виданні до 200-річчя Харківського університету [425], присвячений розгляду документів особового фонду М. В. Ключкова за № 1027 у ДАХО.

В. В. Кравченко та В. П. Литвинова при характеристиці стану історичної науки в університеті в «дожовтневий період» приділили безпосередньо увагу й професору М. В. Ключкову [407, с. 34–35].

Першість у написанні спеціальних статей, присвячених професору Ключкову належить краснодарському та харківському дослідникам – Г. Шевченко [515] та М. Балишеву [339], які зосередили увагу на описі його життя та основних напрямків діяльності з залученням документів.

Серед публікацій останнього десятиліття, які відображають в загальному вигляді біографію та творчість професора Ключкова, слід відзначити статтю М. Макарова [417].

Отже, як бачимо, історіографічний аналіз доводить доцільність подальшого вивчення життєвого шляху та творчої спадщини М. В. Ключкова. Застосування ж принципів «соціальної біографії» дозволить з'ясувати не лише основні події його творчого життя, але й краще зрозуміти особливості «переломної доби», у яку він жив та працював.

В основу книги покладено рукопис кандидатської дисертації, яка була захищена у травні 2014 р.

За допомогою при здійсненні дослідження та підготовці монографії до друку, за поради та підтримку висловлюю щиро подяку своєму Вчителю, науковому редактору С. І. Посохову; рецензентам В. С. Савчуку та Р. І. Філіппенку; технічному редактору М. В. Гречинській, колегам по кафедрі та факультету, а також науковцям з інших університетів, а саме: С. Д. Литовченку, О. Д. Капліну, В. О. Кулікову, В. Ю. Іващенко, С. М. Кудельку, О. Г. Павловій, К. В. Мизгіню, В. В. Скирді, В. В. Іваненку, С. І. Світленку, А. М. Авраменку, Г. М. Шевченко, С. С. Казарову, а також співробітникам бібліотек і архівів, матеріали яких використані у роботі.

Щиро дякую В. В. Петровському за фінансову підтримку видання.